

ROZDZIAŁ 1

Państwo, Kościół, wiara: reformacja w państwach nordyckich i kształtowanie się relacji między państwem a Kościołem luteranckim

W nowożytnej historii Europy nordyckiej czas przyjmowania przez oba kraje wyznania luteranckiego był szczególnie ważny. Na pierwsze dekady XVI stulecia przypadła bowiem nie tylko przełomowa zmiana wyznania, miały też wówczas miejsce różnego rodzaju wydarzenia, które na kilka stuleci zdeterminowały wzajemne – przeważnie pełne uprzedzeń czy wręcz nienawiści – stosunki w regionie nordyckim. Stanowią one także istotny kontekst kształtowania się nowego wyznania, nowych Kościołów i nowej kultury wiary. Przyjęcie luteranizmu zdeterminowało też strukturę Kościołów, w których centralne miejsce zajmował monarcha jako głowa Kościoła, a wraz z budową w XVII w. absolutyzmu ukształtowały się systemy wszechwładnie panujące nad umysłami i wiarą poddanych. Ruchy kaznodziejskie, które pojawiły się w Skandynawii na początku XVIII stulecia, stanowiły więc formę religijnej kontrkultury i kontestacji systemu.

Przemiany Kościołów skandynawskich w XVI w.: reformacja

Początek XVI stulecia to w Skandynawii czas niesłychanie burzliwy. W toku krwawych wojen rozpadała się duńsko-norwesko-szwedzka unia kalmarska, Szwecja budowała podstawy nowożytnej państwowości, Norwegia usiłowała bezskutecznie wyrwać się ze związku z Danią, w samej Danii toczyła się wojna domowa, której istotnym wątkiem były próby utrzymania za wszelką cenę unii kalmarskiej. To wówczas doszło do wydarzenia zwanego krwawą łaźnią sztokholmską, gdy duński monarcha Chrystian II (ur. 1481, 1513–1523) w 1520 r. wymordował podczas swej narzuconej Szwedom koronacji w Sztokholmie ogromną część przywódców szwedzkich rodów magnackich. Efektem był nie tylko powszechny bunt Szwedów, detronizacja Chrystiana II

przez duńską szlachtę, ale też ostateczny rozpad unii kalmarskiej. Od tego momentu aż do początku XX w. Europa nordycka to zaledwie dwie monarchie¹: połączone ze sobą Dania i Norwegia, wraz z Islandią, Wyspami Owczymi, Grenlandią oraz księstwami Szlezwik-Holsztyn w zachodniej części regionu, po stronie wschodniej zaś Szwecja ze ściśle zintegrowaną prowincją Finlandią². Norwegia, zbyt słaba pod każdym względem, by pójść w ślady Szwecji, została jednocześnie inkorporowana do monarchii duńskiej jako jej prowincja, była ponadto silnie eksploatowana ekonomicznie przez duńską metropolię. Starano się jednak zachować odrębność tradycyjnych norweskich instytucji prawnych oraz kościelnych³.

Niemal w każdym z tych przypadków kontekstem wydarzeń była także kwestia recepcji w Skandynawii idei protestanckich. Luteranizm pojawił się w duńskich częściach Skandynawii (Jutlandia, Fionia, Zelandia i wówczas jeszcze duńska Skania) w latach dwudziestych XVI stulecia, podchwycony zwłaszcza przez nękanym daninami i podatkami na rzecz Kościoła mieszczańskie i chłopstwo. Na początku lat trzydziestych nieraz dochodziło do aktów przemocy wobec mnichów (głównie wypędzanie) oraz niszczenia wizerunków świętych w duńskich kościołach. Formalne wprowadzenie wiary luterskiej dokonało się w Danii szybko, w zasadzie bezkrwawo, i niemal w formie zamachu stanu: Chrystian III (ur. 1503, 1534–1559), dążąc do umocnienia władzy centralnej, a przede wszystkim do zajęcia należącej do Kościoła ziemi i zniesienia wszelkich podatków na rzecz Kościoła, w 1536 r. po prostu uwięził wszystkich duńskich biskupów. Dało to monarsze, łącznie ze zniesieniem arcybiskupstwa i obwołaniem się głową Kościoła, znacznie silniejszą pozycję. Dania pozostała respektującą prawa dynastyczne monarchią elekcyjną, a porozumienie Chrystiana III ze szlachtą umożliwiło unowocześnienie administracji centralnej oraz powołanie przez

¹ Układ geopolityczny w regionie nordyckim zmienił się w tym okresie jeszcze raz wskutek wojen napoleońskich, gdy Norwegia została oderwana od Danii i połączona ze Szwecją unią personalną (1814).

² Pomijam w tym miejscu należące do monarchii duńskiej zamorskie posiadłości kolonialne (faktorie handlowe w Afryce oraz w Indiach, a także wyspy karaibskie) jako nieistotne dla tematu. Podkreślić jednak należy, że Dania czerpała z tych małych posiadłości kolonialnych ogromne zyski, zarówno sprowadzając cukier trzcinowy i stając się głównym w Europie producentem cukru, jak i uczestnicząc w wielce intratnym handlu w tzw. trójkącie atlantyckim, m.in. niewolnikami. Faktorie afrykańskie i indyjskie Dania sprzedawała już na początku XIX w., natomiast trzy wyspy karaibskie kupiły w 1917 r. Stany Zjednoczone. Status kolonii aż do 1953 r. miała Grenlandia, uchwalona wówczas nowa konstytucja nadała wyspie status integralnej części monarchii duńskiej.

³ Więcej na ten temat zob. K. Szelągowska, *My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych*, Kraków 2011, s. 74–98.

szlachtę jego dwuletniego syna Fryderyka na następcę tronu Danii i Norwegii. To właśnie w efekcie tych wydarzeń dokonano faktycznej inkorporacji Norwegii wraz z jej terytoriami zamorskimi (tj. Islandią, Wyspami Owczymi i Grenlandią) do monarchii duńskiej.

W 1537 r. opublikowano nowe regulacje (w języku łacińskim, dwa lata później po duńsku) w sprawie organizacji Kościoła duńskiego oraz norweskiego (*kirkeordinans*), zatwierdzone osobiście przez Marcina Lutra. Rozporządzenie w niezwykle ostrej tonacji zakazywało postu, celibatu, odpustów oraz kultu świętych w każdej postaci. Nie zawsze przestrzegano tego zakazu; żywotny, zwłaszcza wśród norweskich chłopów, pozostał uznany za narodowy kult św. Olafa; podobnie obecny pozostał kult maryjny, widoczny zwłaszcza w malarstwie sakralnym aż po koniec XVII w. Religijne funkcje pastorów sprowadzono do obowiązków udzielania chrztu, ślubu, komunii oraz wygłaszania kazań. Te należało głosić w języku narodowym, promować lekturę Biblii oraz pieśni religijne. Wymóg utrzymywania bezpośredniego kontaktu z Biblią, uznawaną przez luteranów za wyłączne źródło wiary i Słowo Boże, oznaczał konieczność dokonania tłumaczeń z jednej strony oraz alfabetyzacji społeczeństwa z drugiej.

Pierwszych przekładów Pisma Świętego na język duński dokonano na długo przed opisywanymi wydarzeniami. W 1480 r. w jednym duńskich klasztorów powstało rękopiśmienne tłumaczenie pierwszych 12 ksiąg Starego Testamentu, z 1524 r. pochodzi Biblia (tylko Nowy Testament) przetłumaczona z inicjatywy Chrystiana II, w 1528 r. opublikowano zaś zbiór psalmów Fransa Vormordsena. Hans Tausen, pierwszy duński biskup luteranowski, oraz Peder Tidemand wydali kolejno w latach 1535 i 1539 fragmenty Starego Testamentu. Pierwsza kompletna edycja Biblii w języku duńskim to tzw. Biblia Chrystiana III z 1550 r. Kolejni duńscy monarchowie, wypełniając swój obowiązek dbania o ewangelizację poddanych, inicjowali nowe tłumaczenia i wydania Pisma Świętego: Biblia Fryderyka II (ur. 1534, 1559–1588) z 1589 r., Biblia Chrystiana IV (ur. 1577, 1588–1648) z 1633 r.

Według nowej organizacji Kościoła biskupów powoływał monarcha (przez krótki okres wprowadzono dla tego stanowiska wzorem państw niemieckich typowo urzędniczą nazwę superintendentów, po kilku latach pozostała wyłącznie terminem prawnym, a do języka potocznego wróciła tradycyjna nazwa biskupów). Struktura była prosta: głową Kościoła był król, który powoływał biskupów, tym z kolei podlegali pastory, wybierani przez wspólnoty parafialne wspólnie z radą parafii. W praktyce o wyborze decydował jednak lokalny właściciel ziemski. W imieniu króla wybór był akceptowany przez starostów, kandydat na pastora przechodził także swoisty egzamin z **jedynie słusznej wiary**, jak to ujmowała regulacja. Pamiętano też o katechezie dzieci i młodzieży, a obowiązek nauczania w tej mierze

powierzono parafiom, o czym jeszcze będzie mowa dalej⁴. Ta strona reformacji była szalenie istotna dla historii Danii w wielu aspektach, reformacja i powstanie państwowego Kościoła sprawiły bowiem, że zarówno oświata od szkół elementarnych po uniwersytet, jak i opieka socjalna stały się dziedzinami podległymi państwu.

Uregulowano również sprawy klasztorów, które ulegały kasacji, a ich majątek dzielony był między skarb królewski i szlachtę. Choć zdarzały się jeszcze pojedyncze akty przemocy wobec mnichów oraz wandalizmu wobec sztuki sakralnej, zakonnicy zgodnie z regulacją mieli prawo opuścić spokojnie Danię. Ci, którzy zdecydowali się pozostać, zobowiązani byli przejść na nową wiarę, po czym mogli spokojnie dożyć swych dni (zdarzało się, że nawet do lat osiemdziesiątych XVI w.). Z chwilą śmierci ostatniego mnicha cały majątek klasztoru przejmowany był przez Koronę.

Reformacja w Szwecji miała nieco odmienny przebieg i w rezultacie szwedzki luteranizm trochę różnił się od duńsko-norweskiego, zarówno pod względem struktury Kościoła, jak i ideowym. Jej początki w drugiej i trzeciej dekadzie XVI stulecia – jak w Danii i Norwegii – łączyły się z burzliwymi wydarzeniami o charakterze politycznym, militarnym i ustrojowym: po oderwaniu się od unii z Danią i Norwegią powstawało nowożytne i suwerenne państwo szwedzkie pod wodzą Gustawa Erikssona, założyciela królewskiej dynastii Wazów. Także luteranizm szwedzki dzięki temu przyjął nieco inną postać. W połowie 1527 r. decyzją zgromadzenia stanowego (Riksdagu) umożliwiono monarche (oraz szlachcie) przejmowanie dóbr kościelnych i klasztornych, wraz z ich często drogocennym wyposażeniem. Same klasztory włączono do Korony lub uznano za jej dziedzictwo. Zwycięstwo Gustawa Erikssona nad Kościołem było ważnym krokiem w kierunku budowy silnego, scentralizowanego państwa szwedzkiego. A w ślad za tymi decyzjami ogłoszono w tym samym roku, że Słowo Boże ma być głoszone w sposób jasny i czysty⁵. To mało precyzyjne sformułowanie, choć przez wielu uznawane za początek szwedzkiego Kościoła luteranckiego, było charakterystyczne dla formy, w jakiej Szwecja przyjmowała idee reformacji – powoli i etapami, unikając przez dłuższy czas definitywnego zerwania z papieskim Rzymem, co nadało szwedzkiemu luteranizmowi pewien rys umiarkowany.

Drogę do luteranizmu wyznaczały, oprócz wspomnianej decyzji Riksdagu z 1527 r., m.in. takie wydarzenia, jak opublikowanie w 1526 r. przez Olaususa Petriego zbioru psalmów o treści niewątpliwie luteranckiej. W 1531 r.

⁴ Kirkeordinans 1537/1538, <http://www.lutherdansk.dk/trellix/id134.htm>. (dostęp: 3 IV 2018).

⁵ I. Andersson, *Dzieje Szwecji*, tłum., wstęp i przyp. S. Piekarczyk, Warszawa 1967, s. 111.

Olaus Petri wyłożył zasady nowej wiary, wskazując przy tym na konieczność odprawiania mszy w języku szwedzkim, zwłaszcza dla ludzi niewykształconych. Jednocześnie zwracał uwagę, że: „Nikt nie może być zmuszany lub skłaniany do mszy w języku szwedzkim [...], tak jak w ogóle nikt nie może być zmuszany lub skłaniany do słowa Bożego; to co ma przynieść owoce, musi być niewymuszane”⁶.

Widać w tych słowach zarówno właściwą dla wczesnej reformacji tolerancję, jak i niechęć wobec autorytatywnego opowiedzenia się po jednej ze stron. Zwłaszcza że w przeciwieństwie do chłopów duńskich, szwedzcy łączyli się z norweskimi w niechęci wobec nowej wiary i Gustaw Eriksson świadomie opóźniał reformy Kościoła⁷. W szwedzkim Kościele luterańskim zachowano więc pewne elementy dawnej liturgii, które upodabniały go nie tyle do katolickiej, ile do anglikańskiej (na początku XVIII w. ze strony anglikańskiego High Church napływały nawet propozycje utworzenia swoistej „unii” obu Kościołów, odrzucane jednak przez Szwedów). Inny był także status samego Kościoła, którego głową pozostał arcybiskup Uppsali, nadrzędność monarchy uznawał jedynie w odniesieniu do spraw świeckich.

Proces uniezależniania się Kościoła szwedzkiego od Rzymu dokonał się w latach 1530–1540. Ostatni arcybiskup Szwecji, Johannes Magnus, wysłany z poselstwem do Polski dotarł zaledwie do Gdańska, wybrawszy wraz z bratem Olausem wychodźstwo we Włoszech. W 1536 r. na synodzie w Uppsali zgodnie przyjęto program reformacji, a Kościół szwedzki został zorganizowany na wzór duńskiego – kontrola nad nim przeszła w ręce monarchy. W miejsce arcybiskupa także powołano superintendenta, urzędnika państwowego o funkcji zbliżonej do zakresu obowiązków ministra do spraw wyznań; został nim Georg Norman. Jednym słowem powstał Kościół państwowy. Ordynację kościelną uchwalono w Szwecji znacznie później niż w Danii, dopiero na przełomie 1571 i 1572 r.⁸

W czasach panowania Gustawa Erikssona i utrwalania się luteranizmu w dziedzinie kultury i ewangelizacji dokonały się ważne kwestie, przede wszystkim opublikowano dzieła piśmiennictwa luterańskiego oraz tłumaczenia Biblii, co miało też niebagatelny wpływ na kształtowanie się nowożytnego języka szwedzkiego⁹.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Olaus Petri został luterańskim pastorem w 1539 r., jego relacje z Gustawem Erikssonem były jednak tak złe, że w 1540 r. król oskarżył go o zdradę stanu. Został skazany na śmierć, lecz wkrótce ułaskawiony. W 1543 r. otrzymał parafię sztokholmską.

⁸ *Then Swenska Kyrkeordningen 1571* (facsimile 1621), https://books.google.se/books?id=VGk8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbg_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f (dostęp: 5 V 2021).

⁹ I. Andersson, *op. cit.*, s. 120–121.

Dla omówienia genezy ruchów kaznodziejskich istotne będzie również zwrócenie uwagi na ustawodawstwo odnoszące się do odstępstw od państwowego Kościoła oraz o stosunku do innowierców, czyli przede wszystkim katolików i kalwinów. Jest to związane z szerszym zjawiskiem umacniania się ortodoksji luteranńskiej w drugiej połowie XVI i na początku XVII w., a także z toczącym się w państwach niemieckich sporem między ortodoksyjnymi luteranami (gnezjoluteranami) a tzw. filipistami, czyli zwolennikami Filipa Melanchtona. Przedmiotem sporu było *Wyznanie augsburskie* (*Confessio Augustana*), podstawowa księga wyznaniowa luteranizmu, autorstwa Filipa Melanchtona z 1530 r. (od niej pochodzi nazwa Kościoła ewangelicko-augsburskiego). Melanchton prezentował w księdze postawę raczej ugodową, pomijając w niej – ku niezadowoleniu Lutra – takie kluczowe dla luteranizmu artykuły, jak o kulcie świętych, czyściu, papieństwie czy odpustach. W późniejszych wersjach Melanchton szedł dalej, głosząc – odmiennie niż Luter – że podczas Wieczery Pańskiej (komunii) nie ma realnej obecności Chrystusa w chlebie i winie. Nie odrzucał także innowierców. Oba stanowiska zbliżały Melanchtona do kalwinizmu, co po śmierci Lutra w 1546 r. doprowadziło do ostrego sporu między luteranami. Ostatecznie w Księdze zgody (*Liber concordiae*) obok takich podstawowych dla wyznania luteranńskiego pism jak *Mały* i *Duży katechizm* Lutra z 1529 r., *Artykuły szmalckaldzkie* z 1537 r., *Obrona wiary augsburskiej* Melanchtona z 1530 r. i tegoż *Traktat o władzy i prymacie papieża* z 1537 r. oraz *Formuła zgody* z 1577 r. znalazła się pierwotna wersja *Wyznania augsburskiego* z 1530 r.¹⁰ Monarchia duńska w osobie Fryderyka II miała wówczas w tym względzie podejście wyjątkowo ortodoksyjne: opierano się wyłącznie na tradycji ściśle luteranńskiej z czasów Chrystiana III, ze względu zatem na odchodzące od tej ortodoksji pisma Melanchtona w 1580 r. całkowicie odrzucono Księgę zgody. Otrzymała status zakazanej, jej posiadanie było zagrożone karą śmierci, a sam Fryderyk II demonstracyjnie spalił dwa otrzymane w darze egzemplarze. Została zdjęta z tego swoistego indeksu już po jego śmierci w 1588 r.

¹⁰ Księga zgody poprzedzona została trzema starochrześcijańskimi wyznaniem wiary: apostołskim, nicejsko-konstantynopolińskim i atanazjańskim. Dotyczą one dogmatu o boskości Chrystusa. W nicejskim wyznaniu wiary tak mówi się o Chrystusie: „z Ojca jest zrodzony przed wszystkimi wiekami... Bóg prawdziwy z Boga prawdziwego, zrodzony, a nie stworzony, współistotny Ojcu”; cyt. za: H. Ringgren, Å.V. Ström, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, tłum. B. Kupis, Warszawa 1990, s. 122. Pierwsze dwa wyznania wiary, przyjęte przez cały Zachód chrześcijański, dotyczą wiary w Tróję Świętą, atanazjańskie zostało przyjęte w XVI w. przez Kościoły reformacyjne. Stwierdza się w nim: „Jest więc wiarą prawdą, byśmy wierzyli i wyznawali, iż Pan nasz Jezus Chrystus Syn Boży, jest Bogiem i człowiekiem”; cyt. za: www.ultramontes.pl/Quicumque.htm (dostęp: 4 V 2013).

Dla porównania – dla umiarkowanego Kościoła Szwecji koncepcje Melanchtona wydawały się właściwe.

W Danii pierwsze regulacje chroniące ortodoksję luterzańską wprowadzono już w połowie XVI w. W 1569 r. uchwalono tzw. artykuły cudzoziemskie, które oprócz podstawy wyznaniowej duńskiego Kościoła luterńskiego – w nader zwężonej formie, zawierały także szereg surowych ograniczeń dla kalwinów, katolików i katolickich konwertytów. Cudzoziemiec wyznania innego niż augsburskie mógł osiedlić się w Danii wyłącznie pod warunkiem podporządkowania się restrykcjom (np. zakazowi publicznego manifestowania wiary). Ofiarą antykalwińskiego ustawodawstwa stawali się czasem członkowie oficjalnego Kościoła duńskiego, jak profesor teologii Uniwersytetu Kopenhaskiego Niels Hemmingsen, uważany za filipistę i usunięty z uczelni w 1579 r. pod zarzutem sympatyzowania z niektórymi wątkami kalwinizmu¹¹.

Na początku XVII w., w miarę usztywniania się protestanckiej ortodoksji, antykatolickie ustawodawstwo zostało zaostrzone. Skierowano je najpierw w stronę absolwentów europejskich szkół jezuickich, słynących zresztą z wysokiego poziomu. W 1604 r. zakazano im obejmowania jakichkolwiek urzędów kościelnych i w szkolnictwie. W 1613 r. zabroniono katolikom osiedlania się w Danii i Norwegii, a w 1619 r. ustanowiono karę śmierci za prowadzenie misji katolickich. Na kopenhaskich mieszczan wyznania innego niż augsburskie nałożono obowiązek składania przysięgi na wspomniane wyżej artykuły cudzoziemskie, od 1619 r. zaś przysięgę wierności wobec *Confessio Augustana* oraz katechizmu Lutra składać mieli pastory i profesorowie Uniwersytetu Kopenhaskiego.

Jeszcze ostrzej potraktowano innowierców w Szwecji, zapewne wskutek ich zaangażowania się w walkę polityczną na rzecz króla Zygmunta. W 1617 r. wszyscy katolicy musieli w ciągu trzech miesięcy opuścić kraj; w przypadku konwersji na katolicyzm eksluteranie tracili prawa cywilne i obywatelskie. Oczywiście wszelkie kontakty z Zygmuntem III oraz jego rodziną były zakazane pod groźbą oskarżenia o zdradę stanu. W uchwalonej przez Riksdag w 1634 r. i regulującej system polityczny tzw. konstytucji (*regerinsform*) podkreślono: „Jedność religijna i właściwe podstawy liturgii to najmocniejsze podstawy zgodnego z prawem, jednomyślnego i trwałego rządu”¹².

¹¹ Niels Hemmingsen (1513–1600), teolog, syn chłopca. Studiował w Wittenberdze, gdzie przyswoił sobie nauki Filipa Melanchtona. W latach 1545–1579 profesor Uniwersytetu Kopenhaskiego, m.in. Wydziału Teologicznego. Autor wielu pism teologicznych i moralizatorskich.

¹² K. Kjellberg, *Väckelsearvet. Pietism och herrnhutism i Sverige under 1700-talet*, Göteborg 1986, s. 18.

W Danii ta restrykcyjna polityka została znacznie złagodzona po wprowadzeniu w 1660 r. systemu absolutystycznego (o czym dalej), przede wszystkim dzięki lansowanej przez monarchię merkantylistycznej polityce wspierania duńsko-norweskiego handlu i żeglugi oraz przyciągania do monarchii cudzoziemskich kupców i kapitału. Już w 1672 r. usiłowano przyznać prawo swobody wyznaniowej cudzoziemcom innych wyznań chrześcijańskich oraz mojżeszowego. Wskutek gwałtownego oporu części duchowieństwa od pomysłu tego wówczas odstąpiono. Dekadę później, w obliczu narastających prześladowań hugenotów we Francji, protesty straszącego „wieczną zemstą Boga” biskupa Zelandii Hansa Wandala okazały się nieskuteczne i hugenockich kupców zaproszono do Danii. W 1680 r. pozwolenie osiedlenia się otrzymali katolicy i Żydzi, ale jedynie w określonych miastach i pod warunkiem prowadzenia mszy we własnym języku (dla Duńczyków wstęp był oczywiście zabroniony). W jutlandzkim mieście Fredericia zezwolono w 1682 r. na wzniesienie synagogi (powstała w 1719 r. jako pierwsza synagoga w Danii). W 1684 r. hugenotom zagwarantowano wolność religijną i na zachętę przyznano wiele korzystnych przywilejów ekonomicznych¹³. W tym samym czasie (od 1684) żydowscy mieszkańcy Kopenhagi mogli tworzyć domy modlitewne w prywatnych posesjach, choć „wyłącznie w zamkniętych pomieszczeniach i bez głośnych kazań, które mogłyby wzbudzić gniew [sąsiadów – G.S.]”¹⁴. Kilka lat później kopenhaska gmina żydowska mogła założyć cmentarz poza murami stolicy. O tym, że monarchia absolutna bynajmniej nie kierowała się ideami tolerancji religijnej, a pobudkami ściśle ekonomicznymi świadczy wydany na początku XVIII w. zakaz osiedlania się Żydów z Kopenhagie. Uczyniono jednak wyjątek dla inwestorów oraz posiadaczy majątku w wysokości 1000 duńskich talarów. Mimo tych ograniczeń, założona w 1688 r. kolonia niemieckich Żydów w stolicy liczyła w 1726 r. już 350 osób, a w 1798 r. – 1491. W 1693 r. pojawiła się w Kopenhagie kolonia katolicka, nie wiemy jednak, jak liczna, pierwsze dane pochodzą bowiem dopiero z 1840 r. – w całej Danii było wówczas 865 katolików¹⁵.

W Szwecji podobne ustawodawstwo przyjęto dopiero pod koniec XVIII w., w epoce gustawiańskiej, głównie dzięki naciskom Gustawa III (ur. 1746, 1771–1792), dążącego do zwiększenia importu obcych kapitałów oraz imigracji obcych kupców i przedsiębiorców. Było jednak znacznie

¹³ M. Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, wyd. 2, København 1998, s. 147.

¹⁴ *Ibidem*, s. 147–148.

¹⁵ H.Ch. Johansen, *En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870*, København 1979 (Dansk Socialhistorie, 4), s. 150–151. Największy napływ ludności wyznania katolickiego nastąpił w okresie rewolucji francuskiej. Byli to głównie Francuzi, ale także Walonowie i emigranci z państw włoskich.

dalej idące. W 1779 r., mimo gwałtownego oporu duchowieństwa, Riksdag uchwalił deklarację o wolności religii, w 1781 r. przyjęto zaś prawo przyznające swobodę wyznania wszystkim cudzoziemcom osiadłym w Szwecji. Podobnie mieszkańcom wyznania mojżeszowego zezwolono na osiedlanie się w większych miastach i zakładanie synagog¹⁶.

Przemiany Kościołów skandynawskich w XVII w.: absolutyzm

Pod względem ustrojowym w Skandynawii od końca XVII w. do epoki napoleońskiej dominowały systemy autokracji królewskiej, w Szwecji wszelako najkrócej – wraz z klęską i upadkiem po Wielkiej Wojnie Północnej w 1720 r. przywrócono dominację parlamentu stanowego (tzw. epoka wolności). W 1772 r. Gustawowi III udało się dokonać zamachu stanu i wzmocnić władzę królewską. Ta druga faza neoabsolutyzmu w Szwecji, odwołującego się tym razem do reformatorskich ideałów oświecenia, zakończyła się definitywnie w 1809 r. wraz z wprowadzeniem monarchii konstytucyjnej. W Danii system absolutystyczny święcił triumfy znacznie dłużej, bo niemal 200 lat. Ustanowiony w 1660, trwał aż do 1848 r. (w Norwegii do 1814 r., wskutek opuszczenia unii). Rozkwit absolutyzmu w Skandynawii oznaczał więc – przeciwnie niż w europejskich państwach absolutystycznych, np. we Francji – dążenie do reform społecznych w duchu racjonalnie pojętego postępu.

Do najważniejszych należały: wprowadzenie w Danii w 1708 r. państwowego systemu opieki nad biednymi, reforma Uniwersytetu Kopenhaskiego w 1736 r., wielkie uwłaszczeniowe reformy agrarne z lat osiemdziesiątych XVIII w. i ustawodawstwo wprowadzające stopniowo obowiązkowe nauczanie elementarne z lat 1739 i 1814. Humanizowano wymiar sprawiedliwości, zabraniając w latach osiemdziesiątych tortur, znosząc handel niewolnikami (w odniesieniu do duńskich posiadłości kolonialnych). Z tym pozytywnym obrazem duńskiego absolutyzmu kontrastował pogląd społeczeństwa norweskiego – norweskich urzędników, a zwłaszcza chłopów, przekonanych o zniewoleniu Norwegii przez monarchię duńską¹⁷. A także dosyć bezwzględne rozprawianie się z tymi, którzy naruszali prawo o cenzurze – takich twórców duński system skazywał na banicję¹⁸.

W Szwecji Gustaw III pod naciskiem stanów nieszlacheckich wprowadził reformy gospodarcze, ustawę o wolności religii (1779) oraz przełomowe

¹⁶ A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973, s. 279.

¹⁷ Ø. Rian, *Embetsstanden i dansketida*, Oslo 2003, s. 110–118.

¹⁸ Przyznać trzeba jednak, że takich wydalonych z kraju było niewiele – zaledwie kilka osób.

zmiany w sądownictwie i prawie. Kontynuując kodyfikację z lat czterdziestych XVIII w., w okresie 1775–1787 wprowadził do wymiaru sprawiedliwości nowe idee humanitaryzmu – w 1772 r. zniesiono tortury i karę śmierci za niektóre przestępstwa, a także procesy o czary. Opór szlachty wobec króla był jednak tak duży, że w 1792 r. doszło do zawiązania spisku i zamachu na Gustawa III, który poniósł śmierć w wyniku ran postrzałowych. Politykę ojca kontynuował wszakże jego syn i następca, Gustaw IV Adolf (ur. 1778, 1792–1809), fanatyczny zwolennik monarszego absolutyzmu.

Skandynawskie systemy absolutystyczne wyróżniały się także oparciem ich funkcjonowania na regulacjach prawnych w formie spisanych tzw. konstytucji: w Danii i Norwegii była nią Ustawa królewska z 1665 r., w Szwecji zaś Deklaracja Suwerenności (1682 i 1693)¹⁹. Tę specyfikę skandynawskiego absolutyzmu zauważali już współcześni obserwatorzy ówczesnego życia politycznego²⁰.

Jak w toku tych ważnych przemian ustrojowych funkcjonowały w monarchiach skandynawskich Kościoły? Absolutyzm oznaczał dla nich jeszcze ściślejsze związanie z państwem, przyjęcie roli narzędzia kontroli społecznej, a nawet funkcji ideologicznej podstawy absolutyzmu. Ostateczny kształt protestanckim Kościołom państwowym (*statskirke*) w Danii, Norwegii i Szwecji nadało ustawodawstwo stanowiące podstawę prawną absolutyzmu, które zarówno w Danii-Norwegii, jak i w Szwecji regulowało (a raczej porządkowało) prawne podstawy funkcjonowania Kościołów.

Stanowiły one strukturę państwową całkowicie podporządkowaną władzy, a zarazem pełniły funkcje administracyjne i kontrolne wobec poddanych obywateli. Dotyczyło to przede wszystkim ortodoksyjnie rozumianych kwestii wyznaniowych. Podstawą dla ustroju Kościoła były w absolutystycznej Danii-Norwegii wspomniana wyżej Ustawa królewska (*Kongeloven*) z 1665 r. oraz nowe kodeksy: duński (*Danske Lov*) z 1683 r. i norweski (*Norske Lov*) z 1687 r. Zasady liturgii precyzowały dwa kolejne dokumenty – Księga liturgiczna z 1685 r. i Mszał ołtarzowy z 1688 r. W 1699 r. zaakceptowano ponadto oficjalny kancjonał, autorstwa Thomasa Kinga²¹.

¹⁹ Określenie „konstytucje” (*forfatning* lub *regeringsform*) używane jest nie tylko w piśmiennictwie z epoki, ale tradycyjnie obowiązuje także w historiografii. Zwłaszcza historycy szwedzcy zdecydowanie nadużywają tego określenia, każdą regulację funkcjonowania systemu w XVII w. nazywając właśnie „konstytucją”, a okres dominacji parlamentu stanowego wręcz początkiem szwedzkiego parlamentaryzmu; tak np. J. Weibull, *Swedish History in Outline*, Stockholm 1993, s. 58–61.

²⁰ H. Durchhardt, *Das Zeitalter des Absolutismus*, München 1998 (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 11), s. 53.

²¹ H. Lenhammar, *Genom tusen år. Huvudlinjer i Nordens kyrkohistoria*, Lund 1977, s. 59–60. Thomas Kingo (1634–1703), biskup Fionii, autor cenionej poezji okolicznościowej oraz religijnej, stanowiącej apogeum duńskiego baroku.